

Hoe bestaat het?

Dingen en hun verandering

Copyright: © Bart Nooteboom, 2019

Nederlandse rechten: Bart Nooteboom, Amsterdam, 2019

ISBN 9789402195637

Juli 2019

Inhoud

Inleiding: doel en opzet

Objecten

Wat bestaat, binnen en buiten, welke objecten, objecten en gebeurtenissen, verborgen, realiteit en idee, poëzie.

Relaties

Subject, object en leven, relationele ontologie, identiteit, culturele identiteit, individu en systeem, organisaties, netwerken, zelf en ander, Nietzsche en Levinas.

Verandering

Verandering, evolutie in de biologie, evolutie elders, voorwaarden voor kennis, in de wereld zijn, vooroordeel van het voorwerp, transformatie, waarheid, optimaal verschil, causaliteit, interdisciplinariteit, betekenis.

Inleiding: doel en opzet

Onderwerp

Dit boekje gaat over ontologie, filosofie van het bestaan, met oude filosofische vragen in een nieuw jasje. Een informeel jasje, zonder das, op bezoek bij het gewone leven. Ik ga nauwelijks uit van kennis van de lezer van filosofie of van de wetenschappelijke disciplines die ik gebruik. Ik illustreer abstracties met voorbeelden uit het gewone leven. Ik probeer ook niet zwaar maar enigszins lichtvoetig te schrijven. Discussie van filosofie is de moeite waard, denk ik, ook voor een breed publiek, omdat achter dagelijkse vraagstukken filosofische vragen liggen die een dieper inzicht oproepen.

Laat ik meteen mijn geloofsbrieven presenteren. Kenmerkend voor mijn benadering is dat ik gebruik maak van de pragmatische traditie in de filosofie. De kern daarvan is volgt: ideeën sturen ons doen, maar in dat doen ontwikkelen die ideeën zich. Van belang daarbij is of iets werkt: of een idee overeind blijft in toepassing.¹ Toepassing is een vorm van toetsing. De vraag of iets werkt kan belangrijker zijn dan de vraag of iets waar is, of vormt misschien een belangrijk onderdeel van wat waarheid is. Daarom heb ik in mijn wetenschappelijk werk steeds fundamenteel onderzoek gecombineerd met toepassing.

Doel

Er komt geen definitief antwoord, het laatste woord, op de filosofische vragen, want dat bestaat niet. Ik vroeg ooit aan mijn kleindochter wat filosofie is. Haar antwoord: dat geeft vragen waarop geen antwoord is. De filosofie draait al duizenden jaren rond om dezelfde vragen. Hoe zinnig is dat? De vragen dringen zich op, laten zich niet wegpoetsen. De vragen, en pogingen tot antwoord, kunnen een nieuw licht op de vragen werpen, wat van invloed kan zijn op handelen. Neem de vraag wat waarheid is. Daar kun je haast niet omheen, en het antwoord geeft richting aan je handelen. Daar

komt de benadering vanuit de pragmatische filosofie om de hoek kijken.

In mijn werk huldig ik het principe van ‘imperfection on the move’.ⁱⁱ Iets wat de mens doet of denkt is perfect, maar dat is geen reden om niet te proberen het te verbeteren, ook al weet je dat het evenmin de perfectie bereiken zal. Daar ligt de tragiek en de uitdaging, de spanning, en misschien ook de heroïek van het menselijk handelen. En stel je voor dat er op een fundamentele vraag een definitief antwoord zou zijn. Zou dat je niet vreselijk vervelen, een soort gevangenis vormen?

Vragen

De te behandelen vragen zijn de volgende:

De ‘ontologische’ vraag: bestaan, wat is dat? Als iets bestaat, wat houdt dat in? Wat is het verschil tussen materiële dingen, levende dingen en mensen? Tussen dingen en gebeurtenissen?

De kennisvraag: hoe kunnen we kennen wat bestaat? Wat is waarheid?

De identiteitsvraag: wie of wat ben ik zelf?

De sociale vraag: hoe autonoom ben ik, en in hoeverre een product van mijn omgeving?

De ethische vraag: wat is de relatie tussen zelf en ander?

De vraag van ontstaan: hoe ontstaan en veranderen dingen?

Wat is nieuw?

Ik maak gebruik van enkele inzichten uit een recente stroming in de ontologie: de Object geOriënteerde Ontologie (OOO), maar ik ben het met die ontologie vooral oneens. Het beginpunt ervan is de gedachte dat de wereld bestaat uit objecten, met hun eigen bestaan en activiteit in het produceren van gebeurtenissen, los van wat de mens daarvan ziet, kent, of begrijpt. Maar dat lijkt me een open deur: ik zie niet hoe iemand dat zou ontkennen. De achterliggende gedachte is dat de vraag in hoeverre de mens de werkelijkheid, de objecten kan kennen, de klassieke vraag van Kant, de filosofie heeft

overheerst, zodat het bestaan van objecten alleen werd gezien in de kenbaarheid ervan. en daardoor de aandacht voor objecten in hun eigen bestaan is verwaarloosd.

Dat kan kloppen, maar neemt niet weg dat de vraag er nog steeds ligt in hoeverre, en hoe, de mens de objecten kan kennen, en ook OOO kan niet om die vraag heen.

Wat ook betrekkelijk nieuw is dat de nadruk ligt op processen van functioneren en verandering, op hoe dingen ontstaan, zich ontwikkelen en vergaan. In de (Westerse) filosofie is de aandacht voornamelijk uitgegaan naar een vaste substantie: iets wat constant blijft. Mijn aandacht voor verandering houdt verband met mijn wetenschappelijk werk op het terrein van innovatie. In mijn ideevorming in de filosofie laat ik mij, als pragmatist, ook daardoor leiden.

In de filosofie grijp ik daarbij terug op het werk van Hegel.

Ik maak verder gebruik van inzichten uit verschillende andere stromingen in de filosofie, en uit de economie, sociologie, sociale psychologie, en cognitiewetenschap. Dat is breed, sommigen zullen zeggen veel te breed, maar ik ga proberen de stukjes goed en begrijpelijk in elkaar te passen.

Presentatie

De presentatie is informeel in de zin van niet wetenschappelijk, in de zin dat geen diepgravende, disciplinaire analyse wordt gegeven van de onderdelen van het geheel, met een systematische kritische bespreking van alle relevante disciplinaire denkrichtingen, met een woud aan verwijzingen naar wetenschappelijke literatuur. Dat zou het boek veel te groot en ook ontoegankelijk maken voor een breed publiek. Ik richt mij op een brede, interdisciplinaire, overkoepelende synthese van inzichten uit verschillende gebieden. Ik geloof dat daar een behoefte aan is, en daar ligt ook mijn kracht. Disciplines geven altijd alleen maar een bepaalde kijk op bepaalde soorten van verschijnselen, of bepaalde aspecten daarvan. Dat is hun taak: je kunt niet in alle richtingen tegelijk kijken. Beperking is nodig om iets stevigs en grijpbaars te zeggen.

Voor toepassing, in bijvoorbeeld beleid, is dat niet voldoende: verschijnselen doen zich voor in hun volle rijkheid en complexiteit. Je zult dus op een of andere manier verschillende inzichten met elkaar moeten verbinden, en dat gaat aan die disciplines voorbij. Misschien is dat meer ambachtelijk dan wetenschappelijk. Neem bijvoorbeeld beleid over de arbeidsmarkt. Je kunt daar naar kijken als econoom, socioloog, bedrijfskundige, antropoloog, politicoloog, of wiskundige. Het is dan de kunst om daaruit zodanige keuzen en verbindingen te maken dat het een basis geeft voor beleid, en wel zo dat het open staat voor discussie. Hier laat ik mij inspireren door het begrip ‘phronesis’, oftewel praktische wijsheid, uit de filosofie van Aristoteles: dat is een afweging van verschillende aspecten, afhankelijk van de doelen van een oordeel en de omstandigheden die aan de orde zijn.

De presentatie is wel wetenschappelijk in de zin dat ik zoveel mogelijk in plaats van alleen meningen argumenten geef, en gebruik maak van wetenschappelijke inzichten en hun samenhang. Van belang is dan vooral of die samenhang klopt. Het oordeel daarover is aan de lezer. Ik verwijs naar een aantal voor dit boek cruciale schrijvers, zonder daarin te streven naar volledigheid. Ik vind dat ik moet laten zien waar ik ideeën vandaan haal en wat ik zelf bedenk, het onderscheid tussen mijn persoonlijke visie en die van anderen. Het gaat dan om de gebruikelijke ethiek om niet te pronken met andermans veren, en niet zozeer om verantwoording tegenover wetenschappers als om verwijzingen voor lezers die meer willen weten.

De presentatie is zo compact mogelijk: ik probeer steeds meteen tot de kern te komen, met een minimum aan uitweidingen en zijpaden, maar wel met toepassingen.

Objecten

Wat bestaat?

Wat bestaat? Hoe weet je dat je zelf bestaat? Hier val ik terug op het bekende adagium van Descartes: 'Ik denk dus ik ben'. Ik maak het wat ruimer: 'Ik denk en voel, dus ik ben'. En dat kan ik alleen bevatten als ik ontsta uit andere dingen die bestaan. Wat zijn dan de dingen die bestaan? Ik hanteer hier het begrip 'object' als iets dat een begin heeft en een eind, en daartussen zich ontwikkelt en vergaat. Dat geeft vanaf het begin een proces visie op bestaan. Zelfs een rots verandert en vergaat op de lange duur. Het zand op het strand was eens een stapel rotsen.

In de filosofie staat 'object' tegenover het 'subject', dat zich een idee vormt over wat bestaat. Daar stuiten we op het 'Kant-probleem': is ons denkbeeld van wat bestaat een betrouwbare weergave ervan? Een filosofisch 'realist' denkt dat we toegang hebben tot de dingen, we er ware ideeën over kunnen hebben. Een filosofisch 'idealist' denkt dat we onze denkbeelden over dingen zelf scheppen, in vormen van denken, en we geen toegang hebben tot de dingen zelf, zodat er alleen maar ideeën zijn. Een 'empiricist' denkt dat we toegang hebben tot elementaire waarnemingen ('sensaties'), en dat we op basis van 'associaties' daar ideeën van maken. Maar elk idee van achterliggende objecten, processen, oorzaken, is pure speculatie.

Op de fundamentele vraag van Kant kom ik later uitvoerig terug. Ik zal redeneren dat object en subject niet van elkaar gescheiden kunnen worden: ze staan niet tegenover elkaar maar zijn op elkaar betrokken. Maar het object is wel 'objectief', bestaat afgezien van ons denken erover. Er is een oplossing van de Kantiaanse puzzel, in een beschouwing van de dynamiek, over hoe ideeën ontstaan, in wisselwerking tussen object en subject. Ik kom daar later uitvoerig op terug.

Een inspiratiebron daarbij is Martin Heidegger met zijn begrip van